

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2019, c. 5, s. 2: 1299-1334

Hâricî ve İbâzî Tefsire Dair Bir Literatür Denemesi

An Essay on Khârijite and Ibâzî Ezgesis Literature

Güven AĞIRKAYA

Arş. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

Research Asistant, Adıyaman University

Faculty of Basic İslamic Sciences, Department of Tafsir Science

Adıyaman, Turkey

guvenagirkaya@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0688-7306

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 13 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 23 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Ağırkaya, Güven. “Hâricî ve İbâzî Tefsire Dair Bir Literatür Denemesi”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019): 1299-1334.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdağ, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Mezhepler, İslam düşünce tarihinin -tenkid edilse dahi- bir parçasıdır. Bu oluşumların sâlikleri arasında onaylanması zor bazı olayların vuku bulduğu tarihi bir hakikattir. Bununla beraber mezkûr teşekküllerin İslam düşünce dünyasının oluşumuna büyük katkı sağladıkları da su götürmez bir gerçektir. Zira her farklılık beraberinde yeni tezleri doğurmuş ve her tez de peşinden anti-tezler geliştirmiştir. Fikri hareketlilikler de İslam düşüncesini başka bir medeniyete nasip olmayacak bir kültürel zenginlikle taçlandırmıştır. Bu meydana Hâricîler, İslam düşünce tarihinin ilk ortaya çıkan oluşumdur. Hâricîler tarihi süreçte çeşitli etkenlerle önce kendi içinde gruplara ayrılmış ve daha sonra bu gruplardan sadece İbâzîler günümüze kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Teşekkül dönemlerinden itibaren Hâricîler entelektüel bir birimden daha çok kılıç-kalkanla meşhur olmuşlardır. Bu durum onların ilmî faaliyetlere yeterince zaman ayırmalarını da engellemiştir. Bu sebeple tarihi süreçte oluşmuş olan Hâricî literatür diğer teşekküllere göre son derece azdır. Ancak Hâricîlerle aralarında bazı fikri yakınlıklar bulunsa da bu mevzuda İbâzîleri ayrı değerlendirmek daha sağlıklı sonuçlar elde etmenin yolunu açacaktır. Zira kaynaklarda Hâricî kategorisinde zikredilen eserlerin neredeyse tamamı İbâzîlere aittir. Ayrıca İbâzîler çoğunlukla Hâricîlerle beraber ele alınıp bir ayırıma gitmeden değerlendirilerek ilmi literatürlerinin az olduğu ifade edilmektedir. Hâlbuki nüfuslarıyla kıyaslandığında ortaya koydukları eserlerin azımsanmayacak miktarlarda olduğunu ifade etmek mümkündür. Yapılan taramalarda -son zamanlarda sınırlı miktarda bazı araştırmalar yapılmış olsa da- İbâzîler hakkında yapılan çalışmaların ülkemizde yeterli miktarda olmadığı akademik camiada malum olan bir vakıadır. Binaenaleyh bu araştırma, gerek İbâzî tefsir alanında çalışmalar yapacak araştırmacılara bir katkı sağlamak gerekse İslam toplumunun bir parçası olan İbâzîlerle ilgili ülkemizde eksikliği hissedilen araştırmalara bir yenisini eklemek gayesiyle yapılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada Hâricî ve İbâzî grupların tarihi süreçte bugüne kadar oluşturdukları tefsir literatürlerinin ele alınıp tanıtılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hâricîlik, İbâzîlik, Literatür, Kaynak.

Abstract

Sects, even if criticised, are a part of the history of Islamic thought. It is a historical fact that some events that are difficult to confirm have occurred among the followers of these formations. However, it is also an undeniable fact that the aforementioned organizations contributed greatly to the formation of the Islamic thought. Because each difference has given rise to new theses and each thesis has caused the development of related anti-theses. This intellectual mobility has crowned Islamic thought with a cultural richness that has not been bestowed on any other civilization. Khâridjites are the first occurrence in the history of Islamic thought related to the subject matter. In the historical process, the Khâridjites were first divided into groups within themselves and only the Ibâdites of these groups have survived to the present day. From the very beginning of their formation period, Khâridjites have become more famous for sword-shield than being famous for an intellectual literature. This tendency also prevented them from devoting enough time to scientific activities. That's why, the Khâridjite literature which has been formed in the historical process is extremely scarce compared to the other sects. However, this does not mean that there are none of their works. In this study, the exegetical literature of the Khâridjite/Ibâdite schools, from past till today, is examined.

Keywords: Exegesis, Khâridjite, Ibâdism, Literature, Source.

Giriş

Medeniyetlerin düşünce tarihlerine bakıldığında hiçbirinin tekdüze bir oluşumla meydana gelmediği açıkça görülecektir. Zira bizzat düşünmenin kendisi bile meşakkatli bir iştir. Allah kelamının sık sık düşünmeye matuf kavramlarla (tefekkür, tezekkür, taakkul, tedebbür) bir teşvikte bulunması ve dini metinlerde tefekkürün bir ibadet addedilmesi de düşünmenin değeriyle açıklanabilecek bir durumdur. Binaenaleyh düşünce tarihinde, hak veya bâtil olsun, her düşünce olgunlaşınca kadar birtakım sancılı süreçlerden geçmiştir. Bu durum aynı şekilde İslam düşüncesinin tarihi serüveni için de geçerlidir.

Günümüzde birer düşünce okulu olarak kabul edebileceğimiz mezhepler, her ne kadar -çeşitli haklı gerekçelerle bile olsa- sert tenkitlere maruz kalsalar

da, bunların düşünce tarihinde önemli fonksiyonlar icra ettikleri ve kültürel zenginlikler doğurdukları bir hakikattir. Mezhep sâliklerinin, mezheplerini, mezhep olmaktan çıkaran taassupvâri davranışlarını kabul etmek elbette mümkün değildir. Ancak kimi olumsuzlukların bütüne teşmil edilerek toplumdaki mezhep vakiasını görmezden gelen karşıt düşüncelerin körüklenmesi doğru değildir.

İslam düşünce tarihindeki ilk oluşum Hâricîlerdir. Gerek dönemlerindeki toplum ve yönetimlerle olan ilişkileri gerekse dini yaşayış biçimleri bakımından Hâricîler son derece dikkat çeken bir teşekküldür. Hâricîlerle birlikte başka teşekküller de ortaya çıkmış ve bütün bunlar da fikri bir hareketliliğe; fikri hareketlilikler de entelektüel bir birikime ve bunlara dair bir literatürün oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu meyanda kimi oluşumlar daha mutedil ve daha fazla bilgi üretirken; kimileri başka alanlara yoğunlaşarak daha az bilgi üretmişlerdir. Bu anlamda örneğin Hâricîler ilmi birtakım faaliyetlerden daha çok kılıç-kalkanla iştilal etmiş; dönemin iktidarları ile anlaşmazlıklar yaşamış ve bu sebeple de ilmi faaliyetleri daha az olmuştur. Ancak İbâzîleri ilmi faaliyetler konusunda ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Zira Hâricîlerle ilgili kaynaklarda zikredilen eserlerin neredeyse tamamı İbâzîlere aittir. Dolayısıyla Hâricîlerle İbâzîler arasında bir fikrî birliktelik veya İbâzîlerde Hâricî bazı izlerin olması özellikle ilmi ve kültürel müktesebatlarını görmezden gelmenin gerekçesi olmamalıdır. Binaenaleyh kaynaklarda çokça zikredilen Hâricî ve İbâzî eserlerin az olduğu iddialarının Hâricîler hakkında isabetli olsa da İbâzîler hakkında kendi içinde bir çelişkiye sebebiyet verdiğini ifade etmek mümkündür. Çünkü İslam düşüncesindeki farklı ekollerin ortaya koyduğu eserler, mezhep mensuplarının miktarına oranla değerlendirildiğinde hiç de az olmayan bir seviyede olduğu görülmektedir. Dolayısıyla mensupları yüz milyonları bulan ekollerin ortaya koyduğu eserlerin oranıyla sayıları 3-5 milyonla sınırlı olan ekol mensuplarının ortaya koydukları ilmi müktesebat elbette farklı olacaktır.

İbâzîler, mezhepler tarihi literatüründe her ne kadar Hâricîlerle beraber gele alınıp itidal yanlısı bir grup olarak değerlendirilse de İbâzî kaynaklar ge-

nellikle kendilerinin Hâricî olarak değerlendirilmesine karşı çıkmaktadırlar.¹ Özellikle makâlât türü eserlerde İbâzîlerin itikadları hakkında verilen bilgilerin doğru olmadığını ifade etmekte ve bu konuda adeta zulme uğradıklarını belirtmektedirler.² Günümüzde ise İbâzîlerin Hâricî olmadıklarını savunan çalışmalar³ yapıldığı gibi, onların Hâricî olduklarını savunan araştırmalar da bulunmaktadır.⁴ Ancak hem İbâzîleri köken itibarıyla Hâricî bir fırka addeden çalışmalarda hem de İbâzîlerin Hâricî olmadığını savunan araştırmalarda onların diğer Hâricî gruplara nisbetle mutedil oldukları ve kendileri dışındaki müslümanlarla daha yapıcı ilişkiler kurdukları hususu özellikle zikredilmektedir. Binaenaleyh mevzunun ihtilafı olması ve bu araştırmanın da asıl konusu olmadığı gerekçesiyle bu çalışmada gerekli görülen yerlerde Hâricî-İbâzî ayırımına dikkat çekilerek araştırma sürdürülecektir. Hâricîlerin günümüze kalan entelektüel birikimleri diğer teşekküllere göre azdır. Ancak bu hiç olmadığı anlamında değildir. Bu araştırmada hem Hâricîlerin hem de İbâzîlerin kaynaklarda zikredilen tefsir eserleri tanıtılarak bir literatür araştırması yapılmaya çalışılacaktır.

I. Hâricîlik ve İbâzîlik

Hâricî, “girmenin zıttı, çıkmak”⁵ anlamına gelen hurûc kökünden türemiş olup, “itaatten ayrılan, isyan eden”⁶ manasında ism-i fail olan hâric kelimesine nisbet ekinin ilave edilmesi ile meydana gelmiş bir ıstılah olup; fırka ismi için Hâriciyye ve Havâric ifadeleri kullanılmaktadır.⁷ Çoğunlukla bir fırkanın

¹ Ali Yahya Muammer, *el-İbâdiyye: Mezheb İslamî Mu'tedil*, (Umman: Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Diniyye, Mektebetü'l-İfta, [ty.]), 19; İbrâhim Muhammed Talay, *el-İbâdiyye Leysû mine'l-Havâric*, (Gerdaye: [y.y.], 1996), 12.

² Muammer, *el-İbâdiyye: Mezheb İslamî Mu'tedil*, 19.

³ Orhan Ateş, “İbâziyye Hâricî Bir Fırka mıdır?”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Ocak 2017): 12.

⁴ Metin Yıldız, “Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)* 16/2 (2018): 300.

⁵ Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzak el-Hüseynî Ebü'l-Feyz Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* ([by.]: Dâru'l-Hidaye, [ty.]), 5: 508.

⁶ Battal b. Ahmed b. Süleyman b. Battal er-Rakbî, *en-Nazmu'l-Musta'zeb fi Tefsiri Garîbi Elfâzi'l-Mülhezzeb*, thk. Mustafa Abdulhâfız Sâlim (Mekke: el-Mektebetu't-Ticariyye, 1991), 2: 256.

⁷ Ethem Ruhi Fiğlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 169.

müntesiplerinin kendilerini isimlendirmesi ile muhalif olanların isimlendirmesi birbirinden farklı olmuş ve muhaliflerin kullandığı isimler yergi anlamı taşımıştır. Bu durumda muhatap kitle/fırka ya farklı isim kullanma yoluna gitmiş ya da kullanılan ismi tevil yoluyla anlamlandırmayı tercih etmiştir. Nitekim kendileriyle ilgili en çok kullanılan Hâricî isimlendirmesini tevil yoluyla “kâfirlerin arasından çıkararak Allah’a ve peygamberine hicret edenler”⁸ anlamında kullanmışlardır.⁹

Hemen hemen tarihçilerin tamamı Hâricîlerin doğuşunu Sıffin Savaşındaki tahkîm¹⁰ hâdisesine bağlamışlardır. Aynı zihniyete sahip insanların bir araya gelip oluşturdukları grup anlamında bir fırka olarak teşekkülü bu zamanda olsa da sosyolojik bir vakıa olarak bu zihniyetin çok daha önceden var olduğunu kabul etmek daha isabetli görünmektedir. Zira tahkîmden çok daha önce Hz. Osman’ın hilafetinin son yıllarında vuku bulan sosyal karışıklıklar sebebiyle Müslümanların zihinlerini meşgul eden birtakım fikir ve davranışlara bakıldığı zaman, bu fırkanın tahkîm olayı ile birdenbire ortaya çıkmış bir vakıa olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim “Osman’ı hepimiz öldürdük”¹¹ şeklindeki sözleriyle daha o dönemden ihtilalci unsurların devamı olduklarını iddia etmeleri göz önünde bulundurulduğunda bu fırkanın sosyolojik alt yapısının çok daha öncelere dayandığı görülmektedir.¹²

Hz. Ali ve Muaviye b. Ebî Süfyân arasında cereyan eden Sıffin Harbi neticesinde ortaya çıkan tahkîm olayı İslam Tarihi açısından önemli bir dönemeçtir. Zira İslam toplumu içinde, kökleri daha önceye dayanmakla beraber, ilk gruplaşma hareketleri bu olaydan sonra teşekkül etmiş, ilim dünyasını meşgul eden birtakım kavramlar zümre bazında tartışılmaya başlanmış; imamet, tekfir, mürtekeb-i kebîre, iman gibi konular üzerinden farklı yorumlara gidil-

⁸ Krş. Nisâ 4/100.

⁹ Gâlib b. Ali Avâcî, *Fırak Muâsıra Tentesisib ile'l-İslam ve Beyânü Mevkifi'l-İslam Minha* (Cidde: el-Mektebetü'l-Asriyyeti'z-Zehebîyye, 2001), 1: 229.

¹⁰ Tahkîm: Sıffin Savaşında (37/657) hilafet meselesinin Kur’an’a göre çözülmek üzere hakemlere havale edilmesi işi.

¹¹ Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1960), 163; Ebü'l-Fida İmaduddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şîrî ([by.]: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1988), 8: 288.

¹² Fığlalı, “Hâricîler”, 16: 169.

miş ve doğal olarak bu durum Kur'an âyetlerine getirilen tevellere de yansımıştır. Binaenaleyh İslam toplumunda fırkalaşma hareketlerinde zaman itibarıyla ilk ortaya çıkan ve kendilerine has birtakım siyasi-itikadi düşünceler ortaya koyan grup Hâricîlerdir.¹³ Ancak mezhep mevzusu yukarıda da ifade edildiği gibi hem isimlendirmeler hem de hadiseler hakkında verilen hükümler açısından kişi veya grupların mensûbiyet ve bakış açılarına göre değişiklik arz edebilmektedir. Dolayısıyla Sünni kaynaklarda yer alan bir mevzu İbâzî kaynaklarda daha farklı isim ve hükümlerle ele alınabilmektedir. Bu sebeple bu konularda bir yargıda bulunurken mukayeseli okumaların daha sağlıklı neticeler doğuracağı bir hakikattir.

Tahkîm olayıyla Hz. Ali saflarındaki bütünlük kaybedilmiş, farklı görüşler ortaya çıkmıştır. İlk başta samimi duygularla kabul edilen hakem olayı Hz. Ali saflarında yer alan Müslümanların aleyhine dönünce, daha önce tahkime gitmeye zorlayanlar, kendi aralarında ihtilafa düşüp bu sefer itiraz etmeye başlamış ve tahkîmin reddedilmesini istemişlerdir.¹⁴ Neticede iki hakem bir araya gelmiş hem Hz. Ali'yi hem de Muaviye'yi görevden alma kararı vermiş¹⁵ ve kararlarını bir vesikaya kaydederek mühürlemişlerdir.¹⁶ Çeşitli fetihlere katılmış ve valilik de yapmış olan Eş'as b. Kays (v. 40/661) tahkime gitme konusunda ilk başta Hz. Ali'yi tehdit edencesine fazlaca zorladığı halde, işin kendi aleyhlerine döndüğünü fark edince bu sefer Hz. Ali'yi tahkîm olayını reddetmesi için zorlamış ancak Hz. Ali verilmiş bir ahdi bozmamak adına bunu kabul etmemiştir. Hakemler karara varıp bunu bir vesikaya yazınca Eş'as kimseye danışmadan bunu askerler arasında okumaya başlamıştır.¹⁷ Çoğunluğu Temîm kabilesinden olan askerler "la hükme illa lillah/hüküm ancak Allah'ındır" diyerek tahkime karşı çıkmışlardır. Hz. Ali'yi de tahkimi reddetme konusunda ikna edemeyince onun ordusundan ayrılıp Kûfe yakınlarındaki Harûrâ'ya çekilmiş ve böylece bu ayrılanlar ilk Hâricî zümreyi oluş-

¹³ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 83.

¹⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn* (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009), 1: 23.

¹⁵ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 201; Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehb ve Meâdinu'l-Cevher* (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 309.

¹⁶ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 194.

¹⁷ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 196.

turmuşlardır.¹⁸ Sünni kaynaklarda bu şekilde ele alınan tahkim hadisesini İbâzî kaynaklar farklı değerlendirerek Sünni kaynaklardaki bu bilgilere şüpheyle yaklaşmaktadırlar.¹⁹

Hâricîler kendi aralarında daha sonra çeşitli gruplara ayrılmışlardır. Bu ayrılığın temelinde kendi anlayışları etrafında dönemin iktidarına karşı hurûc etme konusunda düştükleri anlaşmazlıkların olduğu ifade edilmektedir.²⁰ Hurûc/isyan fikrine taraf olanlar Nâfi' ibnu'l-Ezrak'ın (v. 65/685) etrafında toplanmışken, hurûc fikrine karşı çıkan Abdullah b. es-Saffar (h. 1. yy), Abdullah b. İbâz (h. 1. yy) ve bunlarla aynı görüşte olanlar, İbnu'l-Ezrak ile beraber hareket etmeyi kabul etmemişlerdir.²¹ İbnu'l-Ezrak'ın görüşleri önce kendi taraftarları arasında ihtilafa yol açmıştır. Nitekim onun yanında yer alan Necde b. Âmir el-Hanefî (v. 72/691[?]) takiyyenin caiz olabileceği ve hurûc konusunda kendilerine katılmayanların kendilerinden olup olmadığı hususunda İbnü'l-Ezrak'ın görüşlerine katılmayarak kendi fikrinde olanlarla beraber ondan ayrılmıştır. Böylece Hâricîler Ezârika ve Necdiyye diye iki fırkaya ayrılmış²² daha sonra hurûc fikrine katılmayan Abdullah es-Saffar ile Abdullah b. İbâz'ın ayrılmalarıyla onlardan da iki fırka teşekkül etmiştir.²³ Kaynaklarda Hâricîlerin kendi aralarındaki ihtilafları, farklı gruplara ayrılma sebebi olarak zikredilse de bu gruplaşmayı sadece bu sebebe bağlamak yetersiz kalmaktadır. Zira bu tür olaylarda birbiriyle bağlantılı girift birçok sebep etkin olabilmektedir. Dolayısıyla Hâricî mezhebinin atomize olmasında da özellikle Emevî iktidarının itidalden uzakolan yönetim politikalarının önemli bir rol oynadığını zikretmek gerekmektedir.

Kılıç ve savaştan yana olan aşırı Hâricîler Basra'da Emevilere karşı birtakım isyan ve ayaklanma hareketlerine devam etmekle beraber bu dönemde

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 3: 32-33; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 196-198; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975): 243.

¹⁹ İlgili yaklaşımlar için bk. Orhan Ateş, "Tahkîm Telakkisine Eleştirel Bir Yaklaşım (İbâziyye Örneği)", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012): 293-328.

²⁰ Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1983), 74-81.

²¹ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 74.

²² Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 76-77.

²³ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 80.

kılıç ve savaşın çözüm olmadığını savunan, bu konuda aşırı Hâricî gruplardan ayrılan mutedil bir kitle de vardır ki bunların liderliğini Ebû Bilal Mirdas b. Udeyye (v. 61/681) yapmaktadır.²⁴ Bunlar fikirlerini ve inandıkları davalarını kılıç ve savaş yolu ile değil, münazara ve ikna yoluyla anlatmayı tercih etmiş, muhalif oldukları Müslümanları kâfir saymamış, onların mallarını ve kanlarını helal görmemiş ve insanlara karşı isti'razı²⁵ reddetmişlerdir.²⁶ Diğer taraftan İbnu'l-Ezrak gibi katı Hâricîler bu itidal taraftarı kitleye karşı tekfir mekanizmasını işletip onları kâfir saymış, onların kanlarını ve mallarını helal görmüş,²⁷ yurtlarını şirk yurdu, oradan hicret etmeyi ve muhaliflere karşı hurûc etmeyi zaruri bir vazife addetmişlerdir.²⁸ İşte o dönemde İbnu'l-Ezrak'a katılmayan, Ebû Mirdas liderliğindeki mutedil Hâricîler (Kaade), , günümüze kadar varlığını devam ettirecek olan ve İbâzîler olarak bilinecek mezhebin ilk tohumlarını atacaklardır.²⁹

İbâzîler dışındaki gruplar hem kendi içlerinde hem de diğer mezheplere karşı kapalı ve katı kalmış, mezhep taassubu ve tarafgirlik asabiyetinden kurtulamamış, aşırı sertlik ve asilik yönlerini devamlı diri tutmaya çalışmış; böylece kendi dar düşünce kalıplarından ve oluşturdukları "doğrularından" kurtulamadıkları için tarihten silinip gitmişlerdir. İbâzîler ise diğer İslam mezheplerinden yararlanmış ve varlıklarını devam ettirecek bir usûl takip ederek

²⁴ İvaz Halîfât, *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâdîyye* (Umman: et-Metâbiu'z-Zehebiyye, 2002), 65.

²⁵ İsti'raz (الاستعراض), Sert ve katı olan Hâricîlerin, özellikle Nafî' ibnu'l-Ezrak ve taraftarlarının, kendilerinden olmayan Müslümanların din anlayışlarını ve inançlarını sorgulamayı ifade eden bir kavramdır. Daha doğrusu kendilerinden olmayanları öldürme zihniyeti ve faaliyetidir [Fığlalı, "Hâricîler", 16: 173]. Rivayetlere göre Ezârika mensupları, karargâhlarına gelip kendilerinden olduğunu iddia edenleri bir imtihana tabi tutar, bunun için de yanlarında bulunan esirlerden birini öldürmelerini teklif ederlerdi. Şayet imtihan edilen esiri öldürürse samimiyetini ispat etmiş olurdu; öldürmezse münafık ve müşrik sayılarak kendisi öldürülürdü. [Mustafa Öz, "İsti'raz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 374].

²⁶ Halîfât, *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâdîyye*, 66; İlyas Üzüm, "Mirdas b. Üdeyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 149.

²⁷ Halîfât, *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâdîyye*, 71.

²⁸ Ferhat b. Ali el-Ca'birî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akâdeti'l-İbâdîyye* (Cezayir: Cem'iyetu't-Turâs, 1991), 53.

²⁹ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 100-101.

günümüze kadar gelmişlerdir.³⁰ Bazı kaynaklarda Sufriyye'nin Kuzey Afrika'nın bazı kırsal kesimlerinde -sayıca az olsa da- varlığını sürdürdüğü iddia edilmektedir.³¹ İbâzîler günümüzde başta Umman olmak üzere Horasan, Hadramut, Zengibar, Libya, Tunus, Cezayir, Senegal, Mali, Nijer, Gana ve Batı Sahra'nın çeşitli yerlerinde bulunmaktadır.³²

İbâzîler, her ne kadar Hâricilerle beraber ele alınıp itidal yanlısı bir grup olarak değerlendirilse de son dönem İbâzî kaynaklar genellikle kendilerinin Hâricî olarak değerlendirilmesine karşı çıkmaktadırlar.³³ Özellikle makâlât türü eserlerde İbâzîlerin itikatları hakkında verilen bilgilerin doğru olmadığını ifade etmekte ve bu konuda zulme uğradıklarını iddia etmektedirler.³⁴ Mutedil yanları da göz önünde bulundurularak İbâzîler, Ehl-i Sünnet'e en yakın Hâricî grup kabul edilmişlerdir. Ancak bu eserlerinde Hâricî unsurlar taşımadıkları anlamında değildir.

II. Mezhebî ve Hâricî Tefsir

Kur'an'ın sübutu kat'i iken, metninin delaleti bakımından bakımından bütün âyetler aynı seviyede değildir. Birtakım âyetler daha rahat anlaşılırken, diğer bir kısmının anlaşılması nisbeten daha zor ve ayrı bir uzmanlık konusudur. Bazen de Arapçanın yapısı gereği bir lafız veya ibare birden fazla muhtemel mana içerebilmektedir. Bütün bunlara potansiyel olarak Arap dilinin zenginliği ve mecaz, kinaye, istiare gibi edebî sanatların kullanımı da eklenince mezkûr dildeki ifadelerin anlaşılması daha da hassas bir hal almaktadır.

Hz. Peygamber'e (s) tebliğ³⁵ vazifesinin yanında beyan vazifesi de verilmiştir.³⁶ Ancak Hz. Peygamber'in (s) Kur'an âyetlerinin tamamını beyan etmediği bilinen bir gerçektir. Zira Hz. Peygamber'den (s) sonra âyetlerin dela-

³⁰ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu*, 142.

³¹ Mehmet Dalkılıç, "Sufriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 472.

³² Bukeyr b. Said A'veşt, *Dirâsât İslamiyye fi'l-Usûli'l-İbâziyye* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988), 136; İbrâhim b. Bukeyr Behhâz vd., *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-İbâziyye: Akîde-Fıkıh-Hadârâ* (Umman: Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Diniyye, 2001), 1: 4.

³³ Muammer, *el-İbâziyye: Mezheb İslamî Mu'tedil*, 19; Talay, *el-İbâziyye: Leysû mine'l-Havâric*, 12.

³⁴ Muammer, *el-İbâziyye: Mezheb İslamî Mu'tedil*, 19.

³⁵ Mâide 5/67.

³⁶ Nahl 16/44.

leti hususunda ihtilafların olması dahi tamamını beyan etmediğinin delilidir. Fakat İslam'ın geniş bir coğrafyaya yayılma zemini bulması daha önce görül-meyen birtakım problemlerin ortaya çıkması ve bu coğrafyada yaşayan insan-ların, mensup oldukları kültürlerin tesirinde kalarak bazı yaklaşımları için Kur'an'ı referans göstermeleri gerek ashâb döneminde gerekse sonraki dö-nemlerde âyetlerin, ehil kimseler tarafından tefsir ve tevil edilmesi zarureti ni doğurmuştur.³⁷

İslam'ın ilk asrına yakın dönemde başlayan siyasi ve fikri ayrılıklarla da-ha sonra mezhep diye isimlendirilecek olan disiplinler ortaya çıkmaya başla-mıştır. Elbette her disiplin kendi içinde tutarlı olmaya ve fikriyatını güçlendi-recek deliller bulmaya çalışmış; bunun için ilk başta Kur'an ve Sünnet'e baş-vurmuşlardır. Kimi zaman âyetler doğrudan bir delil olarak kullanılmış; doğ-rudan delil olacak bir âyet veya hadis bulunmadığında tefsir ve tevil yoluyla farklı çıkarımlara gidilmiştir.

Farklılıklar insan tabiatında olması gereken ve insanın yadsıyamayacağı bir durumdur. Bu farklılığın içinde iyi-kötü, doğru-yanlış, çirkin-güzel çoğun-lukla beraber bulunur. Yani varlık zıtlarıyla beraber hayatını ikame ve idame edecektir. Aynı durum mezhep olarak isimlendirilen teşekküller için de geçer-lidir. Bir mezhebin müntesipleri diğer mezhepleri yok sayıp kendilerini haki-katin yegâne temsilcisi olarak görmedikçe bu teşekkülleri, Müslümanların entelektüel hayatlarına büyük bir canlılık getirmiş zenginlikler olarak görmek mümkündür.

Tarihi süreç içerisinde her fırkanın birtakım eksileri-artıları olmuştur. Fa-kat kimi gruplarda bu durum normal kabul edilecek seviyenin üzerine çık-mıştır. Sevâd-ı azam diye ifade edilen ekseriyetin dışında kalanların kimileri tarihin akıcılığına direnememiş ve tarih sahnesinden silinmişken kimileri ise farklı isimlerle varlığını devam ettirmiştir. Tüm bu fırkaların kendilerine ait usûllerini, tefsirlerini, te'villerini, naslara yaklaşımlarını içeren bir disiplinleri olmuştur. İşte bunun literatürdeki karşılığı mezheptir. Bu da her mezhebin bir fıkıh anlayışının, kelam-akâid anlayışının, bir tefsir-te'vil anlayışının oluşma-sına imkân sağlamıştır. Bu anlayışlardan biri de İbâzîlere aittir. Hâricî ve İbâzî tefsir literatürü gerek mezhebin kendi iç dinamikleri ve faaliyetleri gerekse

³⁷ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2003), 43.

siyasi, sosyal ve kültürel konjoktörün getirdiği bazı şartlar sebebiyle diğer mezheplere oranla hem nitelik hem de nicelik olarak farklılık arz etmektedir.

A. Nicelik Bakımından Hâricî ve İbâzî Tefsir Literatürü

Teşekkül dönemlerinden itibaren Hâricîlerin ortaya koyduğu literatüre bakıldığında, mevcut eserleri diğer mezheplere göre son derece azdır. Ancak buradaki niceliğin çeşitli yönlerden izafi bir kavram olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Zira Hâricî kavramının altına günümüze kadar yaşamış olan İbâzîler de dâhil edilerek bir değerlendirme yapılırsa aslında İbâzî eserlerin azımsanmayacak bir miktarda olduğu; İbâzîler dışındaki Hâricîler dikkate alındığında ise ortaya koydukları eserlerin yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Eser azlığı mevzusundaki problemlerle bir başka husus da yapılan kıyaslamadır. Şöyle ki Hâricî ve İbâzîlerin eserleri diğer mezhep müntesipleriyle kıyaslanarak bir yargıda bulunmaktadır. Hâlbuki diğer ekollerin hem müntesip hem de dönemlerindeki iktidarlar yönünden Hâricî ve İbâzîlere nisbetle daha iyi imkânlarla sahip oldukları bilinmektedir. Dolayısıyla sayı bakımından tarih boyunca müntesipleri az olmuş ve çoğunlukla iktidarların kılıçlarını üzerlerinde hissederek yaşamak zorunda kalmış bir mezhebin ortaya koyduğu eser miktarıyla; tarih boyunca Müslüman toplumun çoğunluğunun mensup olduğu bir ekolün ortaya koyduğu eser miktarını kıyaslayarak bir yargıda bulunmak sağlıklı neticeler doğurmayacaktır. Bir başka ifadeyle nicelik olarak 100 milyonları bulan bir ekol ile 3-5 milyon gibi azınlık sayılabilecek bir oranla varlığını sürdürmüş İbâzîliğin eserleri elbette bir olmayacaktır. Hatta sayı oranıyla bir denklem kurulursa İbâzîlerin ortaya koydukları eserlerin fazla çıkma ihtimalinden bahsetmek de mümkündür.

İlgili kaynaklar Hâricî ve İbâzî eserlerinin ve özellikle de tefsir alanındaki çalışmaların az miktarda olduğunu ifade edip bunun için birtakım sebepler zikretmektedirler. Ancak burada özellikle marjinal yönleriyle ön plana çıkmış Hâricî gruplarla İbâzîleri ayrı değerlendirilmelidir. Zira İbâzîlerin diğer gruplara göre son derece zengin bir literatüre sahip oldukları bilinmektedir. Fakat çoğu zaman kaynaklar Hâricî-İbâzî ayırımına gitmeksizin genel değerlendirmeler yaparak bu literatürün azlığı için bazı sebepler zikretmektedirler. Bu çalışmada gerekli görülen yerlerde Hâricî-İbâzî ayırımına dikkat çekilerek araştırma sürdürülecektir. Hâricî-İbâzî literatürün az olduğu mev-

zusunda ilgili kaynakların zikrettiği sebepleri birkaç maddede sıralamak mümkündür:

a. İlk çıkışlarından itibaren sürekli kılıç-kalkan ve savaşla iştigal etmeleri, şehir hayatından ve bunun getirdiği bazı sosyal aktivitelerden uzak olmaları, bedevî kültürün izlerini üzerlerinden atamamaları ve daha da önemlisi grup ve lider görüşünü savunmada mutaassıp olmaları ilmî faaliyette bulunmalarına mani olmuştur.³⁸ Bu gerekçenin daha çok İbâziler dışındaki Hâricî grupları işaret ettiğini ifade etmek mümkündür. Zira kılıç-kalkan ve savaş ekseninde İbâziler daha mutedil bir anlayış benimsemişlerdir.

b. Hâricîler veya Hâricî olarak kabul gören gruplar dönemin iktidarlarıyla birtakım anlaşmazlıklar yaşamış ve bunun neticesinde çoğunlukla faaliyetlerini gizli yürütmüşlerdir. Bir başka ifadeyle gerek Hâricîler gerekse İbâzilerin ortaya koydukları eserleri çoğunlukla üzerlerinden eksik olmayan iktidarların kılıçları altında vermişlerdir. Bu sebeple eserleri de kimi zaman gizli kalmış ve bunlara ulaşmak ya zorlaşmış ya da hiç mümkün olmamıştır.³⁹

c. Hâricîlerin kurdukları devletler Müslüman toplumlara ve diğer bölgelerdeki ilmî faaliyetlerden uzak kalmıştır. Mezhebin içine kapanık durumu da bununla birleşince eser verme konusunda geri kaldıkları ifade edilmektedir.⁴⁰ Bu durum da genel olarak Hâricîler hakkında yerinde bir tespit olsa da İbâziler hakkında aynı gerekçeyi kullanmak zorlama bir tevile kapı aralamaktadır.

d. Hâricîler, hakka isabet etme konusunda yanılma ve Allah'a yalan isnad etme korkusundan dolayı tefsir yazmaktan uzak durmuşlardır.⁴¹ Zira onlara göre yalan söylemek, insanı müminlerin arasından (dinden) çıkaracak kadar büyük bir günahtır. İbâzî müelliflerden Ebû Nebhân Ca'd b. Hamîs el-

³⁸ Muhammed Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, [ty.]), 2: 232; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 402.

³⁹ Bukeyr b. Said A'veşt, *Kutbu'l-Eimme el-Allâme Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş: Hayatuh, Âsâruhu'l-Fikriyye ve Cihaduh* (Umman: Mektebetü'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1989), 152; Muhammed Mustafa el-Hâce **Derviş**, *Menhecu's-Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş fi Tefsirihi "Teyşîru't-Tefsîr"* (Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, 1994), 57.

⁴⁰ Derviş, *Menhecu's-Şeyh*, 57.

⁴¹ A'veşt, *Kutbu'l-Eimme*, 151-152.

Harûsî'nin (v. 1237/1822) Nas Sûresinden başlayarak bir tefsir yazdığı ve Hakka Sûresindeki "Eğer (Peygamber) bize isnad ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı, mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra hiç şüphesiz onun şah damarını koparırdık. Hiçbiriniz de bu cezayı engelleyip ondan savamazdı" (el-Hakka 69/44-47) âyetlerine geldiğinde bu âyetlerin verdiği mesajlardan ürkmüş ve yazdıklarını yırtıp imha etmiştir.⁴²

e. Yazılmış olan eserler tarih boyunca yanma ve yağma gibi çeşitli sebeplerle yok olup kaybolmuştur.⁴³ Rüstemiler devletinin başkentini ele geçiren Fâtımîlerin, çoğu İslamî alanla ilgili otuz binden fazla eseri yaktıkları zikredilmektedir.⁴⁴ Hatta bu miktarın üç 300 bin ciltten fazla olduğu da ifade edilmektedir.⁴⁵ Özellikle İbâzî eserler nicelik bakımından değerlendirildiğinde bu kısımda zikredilen gerekçeler büyük önem arz etmektedir. Zira İbâzîlerin kurduğu ilk devlet Rüstemiler devletidir.⁴⁶ Bu devlete ait kütüphanelerde İbâzî kültüre ait binlerce dini eser Fâtımîler tarafından yakılarak yok edilmiştir.⁴⁷ Dolayısıyla Rüstemîlerin yıkılışı siyasi bir yenilgiden çok bir mezhebe ait ilmi müktesebatın yok olması olarak okumak mümkündür.

Yukarda zikredilen çeşitli sebeplerden dolayı Hâricîlerden bize ulaşan eserler yok denecek kadar az olmuştur. Ulaşan metinler ise çoğunlukla onların yaptığı mücadele ve münâzaraları ihtiva eden bazı Kur'an âyetlerinin tefsirleri olup bunlar da farklı alanlardaki kitaplarda dağınık bir halde kalmıştır.⁴⁸ Hâricîlerden bize ulaşanların da hemen hemen hepsi bugün yaşayan kolu olan İbâzîlere aittir.⁴⁹ Bu sebeple Hâricî-İbâzî eksenli çalışmalarda -her ne

⁴² Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhî'l-Azîz*, thk. Belhâc b. Said Şerifi (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1990), (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1: 34.

⁴³ Nasır b. Muhammed b. Salih es-Saiğ, "el-İbâziyye ve Menhecuhum fi Tefsîri'l-Kur'an", *Mecelletü'l-Ullûmî's-Şer'iyye* 6/1 (2012): 355.

⁴⁴ Derviş, *Menhecu's-Şeyh*, 57.

⁴⁵ Nadir Özkuyumcu "Rüstemiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 296.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. M. Mahfuz Söylemez, "İlk Harici Devlet: Rüstemiler", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 38/1 (1998), 457-478.

⁴⁷ Özkuyumcu "Rüstemiler", 35: 296.

⁴⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirün*, 2: 232; Hatice Cerrahoğlu Teber, *Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin Tefsirinde Yorum Yöntemi* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004), 25.

⁴⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 403.

kadar İbâzîlerin bazı Hâricî yönleri olsa da- Hâricîlerle İbâzîleri bir ayırma gitmeden değerlendirmek sağlıklı sonuçlar alınmasına engel olabilmektedir. Binaenaleyh bu çalışma bir literatür araştırması olduğu için gerekli yerlerde Hâricî- İbâzî ayırımı gözetilmektedir.

B. Hâricî ve İbâzî Tefsirler

Kaynaklarda Hâricîlere ve onların yaşayan mutedil kolu İbâzîlere ait bir takım tefsirler zikredilmektedir. Ancak bunların birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Bu sebeple kaynak taramaları yapılarak tespit edilen eserlerin isimleri iki grupta incelenecektir. Bunlardan birinci grupta günümüze kadar ulaşmış olanlar; ikinci grupta ise kaynaklarda ismen zikredilmekle beraber günümüze ulaşmamış olanlar ele alınacaktır.

a. Günümüzde Mevcut Olanlar

1. *Mesâilu Nâfi' İbnü'l-Ezrak*: Bu eser küçük bir risale olup kaynakların aktardığına göre İbn Abbas (v. 68/687-88) ile Ezârika'nın reisi Nâfi' ibnu'l-Ezrak (v. 65/685) arasında geçen bir diyalogdan ibarettir. Kaynaklar bu risalede İbn Abbas'tan yüz doksana yakın beyit nakletmektedirler.⁵⁰ Eser Muhammed İbrahim Selim tarafından tahkik edilerek *Garibü'l-Kur'an* adıyla müstakil olarak neşredilmiştir.⁵¹ Ayrıca Muhammed Fuad Abdülbâki tarafından da *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'an Mustahracen min Sahîhi'l-Buhârî* isimli çalışmanın sonuna eklenmiş, sorulan âyetler ile ilgili beyitler sıralanmış ve içlerindeki garib kelimeler alfabetik sıraya konulmuştur.⁵² İbnu'l-Ezrak ile Necde b. Âmir (v. 72/691[?]), İbn Abbas'ı imtihan etmek kastı ile "Biz sana Allah'ın kitabından sormak istiyoruz, onu bize tefsir et ve yapacağın bu tefsirin doğruluğuna Arap kelimelerinden delil ve örnekler ver. Zira Allah Teâlâ Kur'an'ı apaçık Arapça bir dille indirmiştir" demişlerdir. İbn Abbas da bu tarzda sorulan sorulara

⁵⁰ Ebü'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk. M. Ebü'l-Fadl İbrâhim ([by.]: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme, 1974), 2: 67-105.

⁵¹ Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib, *Garibü'l-Kur'an*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Mektebetü'l-Kur'an, [ty.]).

⁵² Muhammed Fuad Abdülbâki, *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'an Mustahracen min Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1950), 234-291.

cahiliye şiirinden de deliller getirerek cevap vermiştir. Bu risalede yer alan soru-cevap üslubu şu şekildedir:⁵³

Nâfi': Allah'ın şu kavlini bana haber ver...

İbn Abbas: Onun manası şudur...

Nâfi': Senin bu dediğini Arap biliyor mu?

İbn Abbas: Evet, falan şairin şöyle dediğini işittim... (şeklinde cevap vererek bir beyit okur).

Böyle bir usûlle devam eden eser, yaklaşık 50 sayfa kadar olup, bu küçük risalede İbn Abbas'ın Kur'an'daki bazı kelimelerin manasını eski Arap şiirine dayanarak cevaplandırması ile ilgili diyaloglar bulunmaktadır. İsmail Cerrahoğlu, mezkur eserin İbn Abbas'a aidiyeti konusunda bazı şüphelerin olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴

2. ed-Dirâye ve Kenzu'l-Ğinâye fi Munteha'l-Ğâye ve Bulûğî'l-Kifâye fi Tefsiri Hamse Mie Ayeh mine'l-Kur'ani'l-Kerim: Adından da anlaşılacağı üzere bu tefsir Kur'an'ın ahkâmı ile ilgili beş yüz âyetinin tefsirini içermektedir.⁵⁵ İlgili bazı kaynaklar bu tefsirin müellifi hakkında farklı bilgiler vermektedir. Eser kimi kaynaklarda Ebü'l-Müessir es-Salt b. Hamis el-Harûsî'ye⁵⁶ (v. 278/891); kimilerinde ise Ebü'l-Müessir'in talebesi Ebü'l-Havârî Muhammed b. Havârî el-Umânî'ye (v. 272/886 [?]) nisbet edilmektedir.⁵⁷ Ancak 1974 yılında Suriye ve Lübnan'da bulunan Daru'l-Yakazati'l-Arabiyye tarafından ve 1991 yılında Umman'da bulunan Mektebetü'l-İstikame tarafından yapılan

⁵³ Abdülbakî, *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'an*, 236.

⁵⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 408.

⁵⁵ Ebü'l-Havârî Muhammed b. Havârî el-Ummanî el-İbâzî, *ed-Dirâye ve Kenzu'l-Ğinâye fi Munteha'l-Ğâye ve Bulûğî'l-Kifâye fi Tefsiri Hamse Mie Ayeh mine'l-Kur'ani'l-Kerim*, (Umman: Matbaatu'n-Nahda, 1991), 1: 7.

⁵⁶ Ebü'l-Fazl Muhammed b. İbrâhim el-Berrâdî, *Risâle fihâ Takyîdu Kütübi Ashâbina'l-İbâziyye*, thk. Ammar Tâlibî, ([by]: [yy.], [ty.]), 8; Saiğ, "el-İbâziyye ve Menhecuhum fi Tefsiri'l-Kur'an", 357; Derviş, *Menhecucu's-Şeyh*, 64.

⁵⁷ Ahmed Hamad el-Halîlî, *Cevâhiru't-Tefsir: Envâr min Beyâni't-Tenzîl* (Umman: Mektebetü'l-İstikame, 1984), 1: 28.

baskılarda Ebü'l-Havârî el-Umânî el-İbâzî ismi kullanılmıştır.⁵⁸ Bu durum, mezkûr tefsirin, Ebü'l-Havârî Muhammed b. Havârî el-Umânî'ye aid olduğu görüşünü güçlendirmektedir. Müfessirin gözleri görmediği için Ebü'l-Havârî, el-A'mâ nisbesiyle de maruftur. Ancak bu durumunun çocukluğundan beri mi yoksa sonradan mı oluştuğu konusu bilinmemektedir.⁵⁹

Ebü'l-Havârî, yaşadığı dönemde, çok az kimsenin erişebildiği ilmi bir kimliğe, halk nezdinde, zühd ve takvasıyla saygın bir konuma sahip olmuştur.⁶⁰ Eserin muhakkiki, Ebü'l-Havârî'nin tefsirini tahkik ederken eserin giriş kısmına Ebü'l-Havârî'nin hayatını da kısaca vermekte ve eserle ilgili birtakım bilgiler paylaşmaktadır. Muhakkik, eserde nakledilen hadislerin tahririni yapmış ve tefsirde başka müfessirlerden yapılan alıntılarını da kaynağını vermiştir.⁶¹ Bunun yanında Ebü'l-Havârî'nin tefsiri, Mukatil b. Süleyman'ın (v. 150/767) *Tefsiru Hamse Mie Ayeḥ mine'l-Kur'an* isimdeki eseriyle ileri derecede benzerlik arz etmekte olup,⁶² Umman'ın resmi müftüsü Ahmed Halîlî eserin Mukatil b. Süleyman'ın eserinden ihtisar edilerek alındığını belirtmektedir.⁶³ Ebü'l-Havârî'nin, Mukatil b. Süleyman'ın eserine bazı eklemeler yaparak kendi akidesine uygun bir şekilde yeniden düzenlemiş olması da muhtemeldir.

3. Tefsîru Kitâbillâhî'l-Azîz: Bu tefsir hicrî üçüncü asrın birinci veya ikinci yarısında yaşamış ve İbâzî ulemasından bir müfessir olan Hûd b. Muhak-

⁵⁸ Bk. Ebül'Havari el-Ummanî el-İbâzî, *ed-Dirâye ve Kenzu'l-Ġinâye fi Munteha'l-Ġâye ve Bulûġi'l-Kifâye fi Tefsiri Hamse Mie Ayeḥ mine'l-Kur'ani'l-Kerim*, (Suriye ve Lübnan: Daru'l-Yakazati'l-Arabiyye, 1974); Ebül'Havari el-Ummanî el-İbâzî, *ed-Dirâye ve Kenzu'l-Ġinâye fi Munteha'l-Ġâye ve Bulûġi'l-Kifâye fi Tefsiri Hamse Mie Ayeḥ mine'l-Kur'ani'l-Kerim*, (Maskat: Mektebetü'l-İstikame, 1991).

⁵⁹ Ebü'l-Havârî, *ed-Dirâye*, 1: 12, 14.

⁶⁰ Ebü'l-Havârî, *ed-Dirâye*, 1: 13-15.

⁶¹ Ebü'l-Havârî, *ed-Dirâye*, 1: 9.

⁶² İsmail Albayrak, "Hâricî-İbâdî Tefsir Üzerine Genel Bir Değerlendirme", [Editörler: Mehmet Akif Koç ve İsmail Albayrak, *Tefsire Akademik Yaklaşımlar Çalışması* içinde] (Ankara: Otto Yayınları, 2013), 164-165.

⁶³ Mukaddime Tarifiyye bi'l-Müellif ve Kitabih/http://www.alkabs.net/quran_explanations.php?id=4 (Erişim Tarihi: 24.05.2018).

kem el-Huvvârî'ye (v. 280/893) aittir.⁶⁴ el-Huvvârî (veya el-Hevvârî) künyesi Cezayir bölgesinde yaşamış olan kabilesi Huvvâre'den gelmektedir.⁶⁵ Hud b. Muhakkem, yaşadığı coğrafyada halk nezdinde saygın bir konuma sahiptir.⁶⁶ el-Huvvârî'nin tefsiri günümüzde dört cilt olarak matbu olup ülkemizde bu tefsir konusunda bir doktora ve bir de yüksek lisans çalışması yapılmıştır.⁶⁷ Cezayir bölgesinde yazılıp günümüze tam olarak ulaşan ilk tefsir olan bu eser aynı zamanda tedvin döneminin de ilk eserlerinden biri sayılmaktadır.⁶⁸ el-Huvvârî'nin bu tefsiri, kendisi de İbâzî olan Belhâc b. Said Şerifi tarafından tahkik edilip 1990 yılında Beyrut'ta dört cilt halinde basılmıştır. Hud b. Muhakkem, tefsirini mushaf sırasına riayet ederek tamamlamış olup, eser 114 Sûreyi de kapsamaktadır. Eserin baş kısmında müellife ait yaklaşık 12 sayfalık bir mukaddime bulunmaktadır.⁶⁹ Müfessir, eserinde rivayet ve dirayet metodu birlikte kullanmıştır.⁷⁰

Eseri tahkik eden Belhâc b. Said Şerifi bu tefsirin kaynağının Yahya b. Sellam'ın (v. 200/815) tefsiri olduğunu, Hûd b. Muhakkem'in eserini yazarken çoğunlukla ona dayandığını belirtmekte; bu tefsir için yazma nüshalarda gördüğü isimlerin dışında el-Huvvârî'nin tefsirine bir isim koymak mümkün olsaydı "*Tefsîru's-Şeyh Hûd el-Huvvârî Muhtasarı Tefsiri İbn Sellam el-Basrî*" ismini koyacağını dile getirmektedir.⁷¹ Ancak müellif, Yahya b. Sellam'ın tefsirini olduğu gibi değil ondan kendi akidesine uyanları almış, uymayanları da hazfetmiştir.⁷² Örneğin eserin muhakkiki, Meryem Sûresindeki "*Rahman'ın katında söz almış olanlardan başkaları şefaata hakkına sahip olmayacaklardır*" (Mer-

⁶⁴ Adil Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslam hatte'l-Asri'l-Hâdir* (Beyrut: Müessesetü Nüveyhid, 1988), 2: 712-13; Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz* (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1: 13.

⁶⁵ Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz* (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1: 6.

⁶⁶ Muhammed b. Rızk Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi Garbi İfrîkiya* (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzi, 2005), 1: 368.

⁶⁷ Bk. Hatice Cerrahoğlu Teber, *Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin Tefsirinde Yorum Yöntemi* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004); Abdülmelik Vergi, *Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsirindeki Yöntemi* (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006).

⁶⁸ Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz* (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1: 6.

⁶⁹ Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, 1: 61-72.

⁷⁰ Derviş, *Menhecu's-Şeyh*, 63.

⁷¹ Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz* (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1: 24.

⁷² Teber, *Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin Tefsirinde Yorum Yöntemi*, 38-39.

yem 19/87) âyetinin tefsirinde Yahya b. Sellam'ın şefaitle ilgili beş hadis zikrettiğini ancak el-Huvvârî'nin bunları akidesine uymadığı için bilerek hafzetmiş olabileceğini ifade etmektedir.⁷³ el-Huvvârî'nin eserinde İbn Sellam'dan çokça yararlandığı halde ondan bahsetmemesinin mümkün olmadığını dile getiren muhakkik, sebep olarak bazı öğrencilerinin bunu ihmal etmiş olabileceğini veya hicri 3. veya 4. asra ait ilk nüshalarda bu bilginin mevcut olabileceğini ancak bugün elimizde olan nüshaların hicri 11. asra ait olduğunu, dolayısıyla ilk nüshaların kaybolmasından dolayı bu bilginin de kaybolmuş olabileceğini dillendirmektedir.⁷⁴ el-Huvvârî'nin kendisine ait mukaddimesinin günümüzdeki nüshalarda eksik olarak bulunması, muhakkikin zikrettiği bu ihtimalin gerçeklik payını güçlendirmektedir.⁷⁵

4. et-Tefsîru'l-Müeyesser li'l-Kur'ani'l-Kerim: Bugün İbâzîlerin elimizde mevcut olan bu tefsiri Said b. Ahmed b. Ahmed b. Said b. Ahmed b. Muhammed b. Süleyman el-Kindî'ye (v. 1207/1792) aittir. Kendi döneminin ilim ve din konusundaki meşhur âlimlerinden kabul edilen el-Kindî, Umman'ın Nezva bölgesindedir.⁷⁶ Müfessir, ilimle meşhur olmuş mütedeyyin bir aileye mensuptur.⁷⁷ Kindî'nin tefsiri Ummanlı bir âlimin yazdığı, Kur'an'ın tüm sûrelerinin ele alındığı ilk tefsir sayılmaktadır.⁷⁸ Kur'an sûrelerinin tamamını içeren bu tefsir, 3 cilt olarak 1998 yılında basılmıştır. Eser, dirayet ağırlıklı olup sade bir dille yazılmıştır. Müellif, sûre başlarında bazen Mekkî-Medenî bilgisi verdikten sonra âyetlerin tefsirine başlamakta, tefsir esnasında ihtiyaç duydukça bazı gramer bilgilerine de yer vermektedir. Özellikle sûre ve âyetlerin faziletleri konusunda çok az rivayet nakletmektedir. el-Kindî, tefsirinin sonunda hem Begâvî (v. 516/1122), Beyzâvî (v. 685/1286), Ebü'l-Berekât en-Nesefî (v. 710/1310) ve Tabersî (v. 548/1154) gibi İbâzî mezhebinden olmayan

⁷³ Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz* (Hâşiyetu'l-Muhakkik) 3: 29.

⁷⁴ Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz* (Mukaddimetü'l-Muhakkik) 1: 24-25.

⁷⁵ Teber, *Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin Tefsirinde Yorum Yöntemi*, 34.

⁷⁶ Said b. Ahmed. Said el-Kindî, *et-Tefsîru'l-Müeyesser li'l-Kur'ani'l-Kerim*, thk. Mustafa b. Muhammed Şerîfî-Muhammed b. Musa Bâbâammî (Karara: Cem'iyetu't-Turâs, 1998), 1: 13.

⁷⁷ el-Kindî, *et-Tefsîru'l-Müeyesser*, 1: 13.

⁷⁸ el-Kindî, *et-Tefsîru'l-Müeyesser*, 1: 9, 16.

müfessirlerden hem de kendi mezhebinden olan kaynaklardan yararlandığını ifade etmektedir.⁷⁹

5. Himyânu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Me'âd: Bu tefsir Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş'e (v. 1332/1914) ait olup günümüzde matbu olarak bulunmaktadır.⁸⁰ *Himyân'*ın birincisi Zencebar'da 14 cilt; ikincisi Umman'da 15 cilt olarak iki defa basılmıştır.⁸¹ *Himyân'*⁸² müellifin yazdığı ilk ve en kapsamlı tefsirdir.⁸³ Muhammed Hüseyin Zehebî ve onu kaynak gösteren çalışmalar bunun aksini iddia etse de tefsir ile ilgili bulgular *Himyân'*ın ilk tefsir olduğunu göstermektedir.⁸⁴ Nitekim müellifin *Teysîru't-Tefsir'*de "küçük yaşlarda telif ettiğim *Himyânu'z-Zâd...*" şeklindeki kaydı da buna işaret etmektedir.⁸⁵

*Himyân'*da birçok konu okuyucuyu sıkacak derecede çok geniş bir şekilde ele alınmıştır. Öyle ki tefsiri okurken bahsedilen mevzu çok uzayınca okuyucu âyetlerin tefsirinden kopabilmektedir. Aynı şekilde müellifin geniş kapsamlı bu eserinde zayıf ve uydurma birçok rivayet mevcuttur. Müellifin ömrünün son demlerinde yeni bir tefsir yazma ihtiyacı duymasının sebeplerinden birinin önceki tefsirinin bu özelliğinden olması muhtemeldir. Nitekim haleflerinden Ahmed Halîlî, Ettafeyyîş'in *Himyân'*daki İsrâilî rivayetlerden rahatsız olduğunu ve imkân bulsa *Himyân'*ın nüshalarını yırtmak istediğini bizzat müellifin kendisinden duyduğunu kaydetmektedir.⁸⁶

⁷⁹ el-Kindî, *et-Tefsîru'l-Müeyesser*, 3: 544-550.

⁸⁰ Muhammed b. Yusuf **Ettafeyyîş** el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'abî, *Himyânu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Me'âd* (Maskat: Vizaretu't-Turâsî'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1980-1991).

⁸¹ Muhammed b. Yusuf **Ettafeyyîş** el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'abî, *Teysîru't-Tefsir*, thk. İbrâhim b. Muhammed Talay (Maskat: Vizâratu't-Turâs ve's-Sekâfe, 2004) (Mukaddimetü'l-Muhakkik), 1: ٤-٥. (Muhakkik *Teysîr'*deki kendi mukaddimesini harflerle numaralamıştır).

⁸² *Himyân* ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için: Güven Ağırkaya, *Ettafeyyîş'in Himyânu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Me'âd Adh Tefsiri ve Hâricî Yorumları* (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019).

⁸³ Halîlî, *Cevâhiru't-Tefsir*, 1: 29; Dervîş, *Menhecü's-Şeyh*, 68, 72.

⁸⁴ Dervîş, *Menhecü's-Şeyh*, 68, 72. Krş. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 2: 233; Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1: 357; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 403.

⁸⁵ Ettafeyyîş, *Teysîru't-Tefsir*, 1: 1.

⁸⁶ Halîlî, *Cevâhiru't-Tefsir*, 1: 29.

*Himyân'*ın cilt sayısı hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Zehebî, eserin 13; Zirikli 14 cilt olduğunu belirtmektedir.⁸⁷ Bunların yanında cilt sayısını 6 olarak veren kaynaklar olduğu gibi,⁸⁸ 16 olarak verenler de vardır.⁸⁹ Cilt sayısı ile ilgili farklılık eserin baskısı ile ilgili bir durumdur. Zira ulaştığımız nüshada kimi ciltler 2 bölüm olarak kimileri de tek cilt olarak basılmıştır. Yani eserin 6, 7, 8, 9, 10 ve 12'nci ciltleri iki kısım halinde basılmıştır. Dolayısıyla 15 ciltlik eser çift ciltlerle beraber sayıldığında 21 adet yapmaktadır.

Eser her sûreye ait bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddimelerde sûrelerin isimleri, âyet, kelime ve harf sayıları, Mekki-Medenî oluşları gibi teknik bilgilerin yanında sûrelerin ve âyetlerin faziletleriyle ilgili rivayetler ve birtakım faydalar zikredilmektedir. Ancak bu rivayetleri verirken bunların ciddi bir sıhhat tahlilinden geçirildiğini ve sahih olanların tercih edildiğini söylemek son derece zordur. Faziletler konusunda âyetlerin tefsirini verdikten sonra kimi âyetlerle ilgili kaynağı tespit edilemeyen birtakım rukye ve şifa tarifleri yapmaktadır. Eserde göze çarpan bir başka özellik de rivayet ve dirayet yönteminin beraber kullanılmasıdır. Müellif rivayetleri bolca kullandığı gibi dirayet yönünü ortaya koyup tercihlerine de yer vermektedir.

Hem İbâzî mezhebinin hem de Etfafeyyîş'in görüşlerini tespit etme konusunda *Himyân* tefsiri göz ardı edilmeyecek bir ayrıcalığa sahiptir. Nitekim müellif de *Himyân'*ın mukaddimesinde bu tefsirinin, muhaliflerin saptıkları konularda onlara cevap vermeye, İbâzî mezhebini ve itikadını izah etmeye kâfi geleceğini iddia etmektedir.⁹⁰ Müellifin bu açıklaması dahi hem müfessirin hem de İbâzî mezhebinin itikadî görüşlerini öğrenme konusunda *Himyân* tefsirinin önemini izaha kâfi görünmektedir.

6. Dâ'il-Amel li Yevmi'l-Emel: Bu eser de *Himyân'u'z-Zâd ilâ Dâri'l-Me'âd* adlı tefsirin müellifi Muhammed b. Yûsuf Etfafeyyîş'e aittir.⁹¹ Müellif bu eseri tamamlamamıştır. Her ne kadar bazı İbâzî kaynaklarda müellifin bu eseri

⁸⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 2: 233; Hayreddin Zirikli, *A'lam: Kâmûsu Terâcîm li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn*, (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 7: 157.

⁸⁸ Âdil Nüveyhid, *Mu'cemu A'lâmi'l-Cezâir*, (Beirut: Müessesetü Nüveyhid, 1980), 20.

⁸⁹ Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, 2: 658.

⁹⁰ Etfafeyyîş, *Himyân*, 1: 5.

⁹¹ Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, 2: 658.

tamamladığı söylene de *Teysîr*'in muhakkiki İbrâhim b. Muhammed et-Talay, eldeki delillerden hareketle, müellifin bu tefsiri tamamlamadığını dile getirmektedir.⁹² Ayrıca tamamlamışsa bile elimizdeki nüsha eksik olarak bulunmaktadır. Zehebî ve onu kaynak gösteren çalışmalar müellifin bu çalışmayı tamamlama azminden vazgeçerek *Himyânu'z-Zâd* ile meşgul olduğunu ifade etmektedir.⁹³ Ancak başka kaynaklarda Eттаfeyyiş'in ilk eserinin *Himyânu'z-Zâd* olduğu belirtilmektedir.⁹⁴ Müellifin bu tefsiri mevcut nüshalarda Rahman Sûresinden başlayıp Müzemmil Sûresinin 4. âyetinde bitmektedir.⁹⁵

7. *Teysîru't-Tefsir*: Bu çalışma da yine *Himyânu'z-Zâd* müellifi Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyiş'e ait olup müellifin yazdığı son tefsirdir. Eser kimi kaynaklarda *Himyânu'Zâd*'in muhtasarı kabul edilmekle beraber eserin muhtasar değil telif kabul edilmesi daha uygun görünmektedir.⁹⁶ Eser İbrâhim b. Muhammed et-Tallây tarafından tahkik edilmiş olup matbu olarak bulunmaktadır. Ayrıca ülkemizde eseri inceleyen bir doktora tezi hazırlanmıştır.⁹⁷

Müellif, *Teysîr*'in mukaddimesinde bu eserini yazma sebebini şöyle ifade etmektedir: "İnsanların, küçük yaşlarda telif ettiğim *Himyânu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Me'âd*'a olan ilgileri azalıp, *Dâ'il-Amel li-Yevmi'l-Emel* tefsirime karşı da onlardan tembellik hâsil olunca ben de tüm himmet ve gayretimi gıpta edilecek ve bıktırmayacak bir tefsire verdim."⁹⁸

8. *Cevâhiru't-Tefsir: Envâr min Beyâni't-Tenzîl*: Bu tefsir, bugün Umman'da yaşayan, orada resmi müftü olarak vazife yapan ve aynı zamanda ordaki şer'î birçok kuruluşa da başkanlık yapan Ahmed b. Hamad b. Süley-

⁹² Eттаfeyyiş, *Teysîr* (Mukaddimetü'l-Muahakkik), 1: ط/ dipnot: 1 (Muhakkik *Teysîr*'deki kendi mukaddimesini harflerle numaralamıştır).

⁹³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 2: 233; Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1: 357; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 403.

⁹⁴ Derviş, *Menhecu's-Şeyh*, 68; Albayrak, "Hâricî-İbâdî Tefsir Üzerine", 173.

⁹⁵ Derviş, *Menhecu's-Şeyh*, 72. Mezkûr tefsir matbu değil ancak internet ortamına aktarılmıştır. Tefsir ve hakkında kısa bir malumat için bkz: http://www.alkabs.net/quran_explanations.php?id=9 (Erişim Tarihi: 29.01.2018).

⁹⁶ Derviş, *Menhecu's-Şeyh*, 73-74; Albayrak, "Hâricî-İbâdî Tefsir Üzerine", 167.

⁹⁷ Mehmet Fatih Dede, *Kur'an'ın İbâzî Yorumu (İtfiyiş'in Teysîru't-Tefsir Örneği)* (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2018).

⁹⁸ Eттаfeyyiş, *Teysîr*, (Mukaddime) s. 1.

man el-Halilî'ye aittir.⁹⁹ Eser, Şeyh Halilî'nin Umman'da bulunan Sultan Kâbûs Ünivesitesindeki Kâdı Yetiştirme Enstitüsü öğrencilerine şifahi olarak yaptığı tefsir derslerinden derlenmiş bir çalışmadır.¹⁰⁰ Bu tefsirin sadece üç cildi yayınlanmış olup, diğer kısımları edinilen bilgilere göre matbu değildir. Çalışmanın ilk cildi Mektebetü'l-İstikame tarafından 1984; üçüncü cildi 1988 yılında Umman'da basılmıştır.

Tefsirin ilk cildinde 108 sayfalık bir mukaddime bulunmaktadır. Bu giriş kısmında tefsir-te'vil kavramları, tefsirin kaynakları, merhaleleri, İ'cazu'l-kur'an gibi konular ele alınmaktadır.¹⁰¹ Müellif bu mukaddimenin çoğunu i'caza ayırmıştır. 108 sayfalık bölümün 78 sayfası i'caz ile ilgilidir.¹⁰² Basılmış ciltlerde Bakara 96. âyete kadar tefsir yapılmış bulunmaktadır. el-Halilî tefsirinde ele aldığı sûrenin isimleri, Mekkî-Medenî oluşları, âyet sayısı, faziletleri gibi konulardan bahsetmekte; sûre ile ilgili öncelikle muhtevaya uygun başlıklarla konuları işleyerek tefsire başlamaktadır. Zaman zaman fikhî konularla ilgili başlıklar da açmaktadır. Müellif fikhî konularda Ehl-i sünnet imamlarının tercihlerini de naklederken, kelimî konularda mezhebî görüşlerini savunmakta; usûl açısından kendisine has bir yaklaşım sergilemekle beraber klasik duruşu bazı modern rütuşlarla temsil etmektedir.¹⁰³ Ayrıca edinilen bilgilere göre eserin basımı Ahmet Halilî'nin bazı meşguliyetleri sebebiyle devam etmemektedir.

9. Fethu Nevâfizi'l-Kur'an: Eser Mağribli İbâzî bir âlim olan Hamdi Ebü'l-Yakzân İbrâhim b. İsa'ya (v. 1393/1973) aittir.¹⁰⁴ Ebü'l-Yakzân, Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyîş'in kurduğu enstitüde okuyan en güzide talebelere biridir.¹⁰⁵ Matbu olan tefsir, Umman'da 1991 yılında Mektebetü'd-Dâmirî tarafın-

⁹⁹ Bk. <http://istiqama.net/olama/ahmed-alkhalili.htm> (Erişim Tarihi: 28.05.2018); Albayrak, "Hâricî-İbâdî Tefsir Üzerine", 177.

¹⁰⁰ Halilî, *Cevâhiru't-Tefsir*, 9-10.

¹⁰¹ Halilî, *Cevâhiru't-Tefsir*, 1: 11-33.

¹⁰² Halilî, *Cevâhiru't-Tefsir*, 1: 34-108.

¹⁰³ Albayrak, "Hâricî-İbâdî Tefsir Üzerine", 180.

¹⁰⁴ <https://www.istiqama.net/olama/abualyaqdan.htm> (Erişim Tarihi: 02.04.2019).

¹⁰⁵ Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî vd., *Mu'cemu A'lâmi'l-İbâziyye mine'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî ila'l-Asri'l-Hâdir/Kısmu'l-Garbi'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 2: 28.

dan basılmıştır.¹⁰⁶ İbâzî kaynaklar bu tefsirin Cem'iyetu't-Turâs tarafından da basıldığını ifade etmektedir.¹⁰⁷

10. *Fi Rahâbi'l-Kur'an*: Eser, İbrâhim b. Ömer Bayyûd'a (v. 1401/1981) aittir. İbâzilerin büyük âlimlerinden kabul edilen Mağribli Şeyh Bayyûd aynı zamanda yaşadığı dönemin büyük bir davetçisi ve Cezayir'in sömürgecilere karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinin de önde gelen simalarındandır.¹⁰⁸ Yaklaşık 45 yıl Karara mescidinde tefsir dersleri yapmıştır. Şeyh Bayyûd'un yaptığı bu dersler, İsrâ Sûresinin 17. âyetinden sonra 1961 yılında kasete kaydedilmeye başlanmış ve bu dersler, Şeyh Bayyûd'un talebesi İsa b. Muhammed tarafından düzenlenerek bir kısmı *Fi Rahâbi'l-Kur'an* adıyla basılmıştır.¹⁰⁹ Mezkûr çalışma önce İsa b. Muhammed Belhâc tarafından, 1981 yılında 13 cilt olarak¹¹⁰ daha sonra eş-Şeyh Nâsır b. Muhammed el-Mermûrî tarafından ihtisar edilerek Vizâratu'l-Turasî'l-Kavmî ve's-Sekâfe tarafından, Umman'da, 1996-2007 yılları arasında 6 cilt olarak basılmıştır. İlk cildinde Kehf, Meryem, Tâhâ, Enbiyâ; son cildinde Câsiye, Ahkâf, Muhammed, Fetih, Hucurât, Zâriyât, Tûr, Necm, Kâmer, Rahmân, Vâkıa, Hâdîd ve Mücâdele sûreleri bulunmaktadır.¹¹¹

11. *el-Mercân fi Ahkami'l-Kur'an*: Tamamlanmamış bir ahkâm tefsiri olan bu çalışma Salim b. Halfân b. Muhammed b. Seyf er-Râşidî'ye (v.1437/2016) aittir. Müellif Umman'ın Simav şehrinde doğmuş, Maskat'ta eğitim almıştır. Umman'ın Simav şehrinde dini ilimlerin okutulduğu Şeriat Fakültesi mezunudur. 1982 yılında mezun olup kadı olarak atanmış ve 1998 yılında emekliliğe ayrılarak Umman'ın çeşitli bölgelerinde davet ve ıslah faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu süreçte *el-Mercan fi Ahkami'l-Kur'an* adlı bir tefsir çalışması da

¹⁰⁶ Bk. <http://www.taddart.org/?p=218>

¹⁰⁷ Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî vd., *Mu'cemu A'lâmi'l-İbâziyye mine'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî ila'l-Asri'l-Hâdir/Kısmu'l-Garbi'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 2: 28.

¹⁰⁸ *Tarhûnî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1: 50-51; Nüveyhid, *Mu'cemu 'l-Müfessirin*, 1: 17-18.

¹⁰⁹ Mes'ûd Felûsî, "el-İmam eş-Şeyh İbrâhim Bayyûd ve Tefsîruh fi Rahâbi'l-Kur'an", *el-Mülteka'l-Evvel li Fikri'l-İmam eş-Şeyh İbrâhim b. Ömer Bayyûd* (13-14 Nisân Tarihli İlmi Toplantı) (Gerdaye: Mektebetü'l-Hayat, 2002), 277-278; Albayrak, "Hâricî-İbâdî Tefsir Üzerine", 172.

¹¹⁰ <https://www.tourath.org/ar/content/view/74/27/> (Erişim Tarihi: 29.05.2018)

¹¹¹ Bk. İbrâhim b. Ömer Bayyûd, *Fi Rahâbi'l-Kur'an*, Vizâratu'l-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Umman 1996-2009.

yapmış ancak müellifin ömrü, eserini tamamlamaya kifayet etmemiştir.¹¹² Mezkûr tefsir 3 ciltten müteşekkil olup Fatiha'dan başlayarak Rum sûresi 19. âyette bitmektedir.¹¹³

12. Nüzhetü'l-Mü'minîn: Umman'ın Maskat şehrinde bulunan Mektebetü'l-Enfâl yayınevi tarafından basılan bu tefsir hala hayatta olan Salim b. Said el-Bus'î'di'ye aittir. 2015 yılında el-Bus'îdi ile yapılan bir röportajda müellif, bu tefsirinin en meşhur eseri olduğunu, toplum nezdinde kabul gördüğünü ve bu sebeple de defalarca basıldığını ifade etmektedir. Aynı şekilde müfessir, bu çalışmada ilmi i'caz, manayı destekleyen kıssalar, modern dönemde âyetler etrafındaki konular, tartışmalı meselelerle tefsirdeki tedebbürün bir arada verildiğini; böylece bu eserle tefsiri nazari mecradan çıkarıp ameli mecraaya koymayı hedeflediğini ifade etmektedir.¹¹⁴ Müellifin tefsiri Kur'an'ın son dört cüzünü kapsamaktadır.¹¹⁵

Mezkûr eser, toplumda herkesin istifade edebileceği modern bir üslupla hazırlanmış olup, kitabın içeriği konuyla ilgili resimlerle de süslenmiştir. Aynı şekilde sayfalar sadece bilgiye boğulmaksızın renklendirilmiştir. Tefsirde her sûre bir ders gibi düşünülmüş ve sûrenin muhtevası bir dersin parçaları mesabesinde ele alınıp incelenmektedir. Konular ele alınırken sadece nazari bir tefsir yapılmamakta, tefsir içerisinde bir yandan kıssalar, ibretler, alınacak dersler, meseller, mekâsıd, i'caz ve nebevi izahlar gibi konular dercedilirken bir yandan da sorularla okuyucunun zihni canlı tutulmaya çalışılmıştır. Ayrıca her sûre ile ilgili bir müfredat listesi de verilerek bazı kelime ve kavramlar açıklanmıştır.¹¹⁶ Zikredilen özellikleriyle tefsir, öğrencilere yönelik hazırlanmış bir çalışma izlenimi vermektedir.

13. et-Tefsiru'l-Vecîz li Kitâbillâhi'l-Azîz: Adından da anlaşıldığı üzere veciz bir tefsir olan bu eser yine Umman bölgesinden olan Sâlim b. Said el-Bus'îdi'ye aittir. Müellif bu çalışmada modern bir dil ve üslup kullanarak

¹¹² Bk. <https://www.omandaily.om/?p=480191> (Erişim: 22.10.2019)

¹¹³ Salim b. Halfân b. Muhammed b. Seyf er-Râşidî, *el-Mercân fi Ahkâmi'l-Kur'an* (Umman: Mektebetü'l-Ceyli'l-Vaid, 2017).

¹¹⁴ Bk. <http://alwatan.com/details/52702> (Erişim tarihi: 23.10.2019).

¹¹⁵ Bk. <https://www.omandaily.om/?p=438746> (Erişim tarihi: 22.10.2019).

¹¹⁶ Tefsirden bazı örnek sayfaları incelemek için bk. <http://hubra-lrc.blogspot.com/2015/09/> (Erişim Tarihi: 23.10.2019).

Kur'an'ı baştan sona kısa açıklamalarla tefsir etmekte ve âyetlere getirdiği açıklamalar konusunda mushaf sayfasının dışına çıkmamaktadır. Yani bir sayfanın tefsiri ancak ilgili mushaf sayfasında yer alacak şekilde ayarlanmıştır. Eser Lübnan'da bulunan Beytu'l-Hikme ve Umman'daki Fâtımatu'z-Zehrâ yayınevleri tarafından basılmıştır.¹¹⁷

14. *el-İbrîz fi Tefsiri Kitâbillâhi'l-Azîz*: Umman'da fetva hizmetleri ve bazı şer'î istişare meclislerinde görev yapan İbrahim b. Nâsır b. Sâlim es-Savâfi başkanlığındaki bir heyet tarafından 4 cilt olarak basılmış bir çalışma olan *el-İbrîz*, toplumun her kesimine hitap etme gayesiyle hazırlanmış modern döneme ait İbâzî bir tefsirdir. Eser, modern dönemde, Umman'da Kur'an'ın tamamını tefsir eden ilk eser olma hüviyetine de sahiptir.¹¹⁸ Orta seviyede bir tefsir olan *el-İbrîz*'de belagat nükteleri ile bazı ilmi i'cazlara yer verilse de çoğunlukla sarf, nahiv ve belagat konularına yer verilmemektedir. Aynı şekilde eserde şaz ve zayıf görüşlerin verilmemesine dikkat edilmiştir. Kiraat konusunda özellikle Hafs ve Verş rivayetleri ile yetinilmiştir. Çalışmada genel olarak âyetlerin hidayet yönlerine ağırlık verilmekte ve şeriatın mekâsıdı ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

b. Günümüze Ulaşamamış Olanlar

1. *Dîvân-ı Câbir b. Zeyd*: İbâzî kaynaklara göre, kendi mezheplerinin asıl kurucusu kabul ettikleri Câbir b. Zeyd (v. 93/711-12) tefsir, hadis ve fıkıhta imam olup kendisine ait büyük bir külliyyatı bulunmaktadır. Ancak bu külliyyat günümüze ulaşamamıştır.¹¹⁹ *Keşfu'z-Zunûn* sahibi de eseri sadece *Dîvanu Cabir b. Zeyd* kaydıyla ismen zikretmekte¹²⁰ fakat hakkında başka bir bilgi vermemektedir. İbâzîler *Dîvân*'ın Câbir b. Zeyd'e aidiyeti konusunda tereddüt etmezler.¹²¹ Câbir'in tefsirle ilişkisini genelde İbâzîler gündeme getirmekte,

¹¹⁷ Bk. <http://5.37.56.186/topics/50/show/6669> (Erişim tarihi: 23.10.2019).

¹¹⁸ Bk. <https://www.omandaily.om/?p=676767> (Erişim tarihi: 23.10.2019).

¹¹⁹ Yahya b. Ebî Bekr b. Ebî Zekeriya, *Kitâbü Siyeri'l-Eimme ve Ahbârihim*, thk. İsmail el-Arabî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 10; Amr Halife Nâmi, *Dirasât ani'l-İbâziye* ([by.]: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.), 1: 126; İbrâhim b. Ali Bulrevâh, *Mevsuatu Âsâri'l-İmam Câbir b. Zeyd el-Fikhiyye* (Umman: Mektebetü Maskat, 2006), 1: 10.

¹²⁰ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1941) 1: 781.

¹²¹ İsmail Albayrak, "Hâricî-İbâdî Tefsir Üzerine", 155.

onun İbn Abbas ile olan yakınlığını da gerekçe göstererek tefsirde yetkin olduğu sonucuna varmaktadırlar.¹²² Ancak elimizde eserin isminden başka bir bilginin olmaması sebebiyle eser hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün olmamaktadır.

2. İbn Rüstem'in Tefsiri: Mezkûr tefsir, Abdurrahman b. Rüstem b. Behram el-Fârisî'ye aittir (v. 171/787). İbn Rüstem, Afrika'daki İbâzîler'in imamı ve Cezayir'de hüküm sürmüş olan Rüstemîler hanedanının da kurucusu sayılmaktadır.¹²³ İbâzîlerin fakîhlerinden olup zühdü ve takvasıyla maruf İbâzî bir âlimdir. İlgili kaynaklarda ona ait bir tefsirin bulunduğu ancak bu tefsir günümüze ulaşmadığı zikredilmektedir.¹²⁴

3. Muhammed b. Yanes'in Tefsiri: Ebü'l-Munîb Muhammed b. Yânes en-Nefûsî (v. 250/864) İbâzî kaynaklarda yetkin bir şahsiyet olarak tavsif edilmektedir. İbâzîler, hicri üçüncü asırda Cebel-i Nefûse'de (Libya) yaşamış olan Ebü'l-Munîb'in tefsir alanında yetkin bir konuma sahip olduğunu ve bu alanda bir de eser bıraktığını zikretmektedirler.¹²⁵ Ayrıca kendisine isnad edilen bir ifadede Ebü'l-Munîb Muhammed b. Yânes'in, "ben tefsirin tamamını sika râvilerden aldım" dediği ifade edilmektedir.¹²⁶ Bununla beraber mezhebin kendi kaynaklarında onun faziletine dair çokça menkıbe de zikredilmektedir.¹²⁷ Günümüze ulaşmamış olan ancak İbâzîlerin var olduğunu iddia ettikleri bu tefsir, kimilerine göre Rüstemîlerin yıkılması ile yakılan kütüphanelerde yanıp yok olmuştur.¹²⁸

4. Tefsîru'l-Kur'ani'l-Kerim: Mezkûr eser, İbâzîlerin büyük fakihlerinden sayılan, müfessir, usûlcü ve tarihçi kimliği ile tanınan Ebu Yakub Yusuf b.

¹²² Albayrak, "Hâricî-İbâdî Tefsir Üzerine", 156.

¹²³ Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, 1: 265; Sabri Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 170.

¹²⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 233; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, 265; Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 1: 226.

¹²⁵ Ahmed b. Said b. Abdulvahid Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, thk. Ahmed b. Said b. es-Siyâbî (Umman: Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1992), 145; Huvvârî, (Muhakkikin hâşiyesi), 1: 85.

¹²⁶ Ebü Zekerîya, *Kitâbü Siyeri'l-Eimme*, 103.

¹²⁷ Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, 145-148.

¹²⁸ Albayrak, "Hâricî-İbâdî Tefsir Üzerine", 160.

İbrâhim es-Sedratî el-Vercelânî'ye (v. 570/1175) aittir.¹²⁹ Hicri altıncı yüzyılda yaşamış olan Vercelânî, Endülüs'e giderek Kurtuba'da uzun süre kalmış, kendisini geliştirmiş ve Endülüslüler tarafından Câhız'a benzetilmiş bir şahsiyettir.¹³⁰ Bulunduğu bölgede ilmî kişiliğinin yanı sıra düşüncelerini çekinmeden söylemesi, tevazusu ve ahlakıyla tanınmış İbâzî bir âlimdir.¹³¹

Kendi mezhebine ait telifleri toplama gayesiyle bir risale telif eden İbâzî âlim Ebû'l-Kâsım el-Berrâdî (v. 9./15. yy başları), el-Vercelânî'ye ait tefsirin, içinde Fâtiha, Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerinin bulunduğu birinci cildini 866/1462 yılında Aryağ'a yaptığı seyahat esnasında gördüğünü zikretmekte ve kitabın hattının da müellife ait olabileceğini ifade etmektedir.¹³² Berrâdî'nin eserini tahkik eden Ammâr Tâlibî, Berrâdî'nin eserini müellifin kendi muhtasarı ile karşılaştırarak farklılıkları da dipnotla göstermektedir. Ebû Yakub el-Vercelânî'nin tefsiriyle ilgili bölümde, muhakkik Ammâr Tâlibî uzun bir not düşerek el-Vercelânî'nin tefsirinin usulüyle ilgili muhtasar nüshada verilen bilgilerden de bahsetmektedir.¹³³ el-Berrâdî, hacimce el-Vercelânî'nin tefsirinden daha büyüğünü; irab, lügat, sarf, fıkıh, dinî konulardaki farklılık, ulûmu'l-kur'an gibi konularda ondan daha belîğ olanını görmediğini, müfessirin Kur'an'ı 8 ciltte tefsir ettiğini ancak İbâzî mezhebi mensuplarının mezkur tefsire gereken önemi vermediklerini ve bu sebeple eserin yok olduğunu kaydetmektedir.¹³⁴

5. Ebû Nebhân Ca'd b. Hamîs el-Harûsî'nin Tefsiri: Umman'ın Ben-i Harûs bölgesinden olan Ebû Nebhân'ın (v. 1237/1821) *Mekâlidu't-Tenzîl li İdrâki Hakâikih bi't-Te'vîl* adında Fâtiha Sûresini tefsir ettiği bir eseri vardır.¹³⁵ Müellifin Nâs Sûresinden başlayarak bir tefsir yazdığı ve Hakka Sûresindeki "Eğer (Peygamber) bize isnad ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı, mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra hiç şüphesiz onun şah damarını koparırdık. Hiçbiriniz de

¹²⁹ Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I/373; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirin*, II/808; Mustafa Salih Bâcû, "Vercelânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 50-51.

¹³⁰ Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1: 373; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirin*, 2: 808.

¹³¹ Bâcû, "Vercelânî", 43: 50-51.

¹³² Berrâdî, *Risâle*, 13.

¹³³ Berrâdî, *Risâle* (Muhakkikin 100 numaralı hâşiyesi), 13.

¹³⁴ Berrâdî, *Risâle*, 13.

¹³⁵ Albayrak, "Hâricî-İbâdî Tefsir Üzerine", 171.

bu cezayı engelleyip ondan savamazdı” (el-Hakka 69/44-47) âyetlerine geldiğinde bu âyetlerin verdiği mesajlardan korkarak yazdıklarını yırtıp imha ettiği ifade edilmektedir.¹³⁶

Yukarıda zikrettiğimiz isimler dışında İbâzilerin özellikle modern dönemde yaptıkları başka tefsir çalışmaları da bulunmaktadır. Söz konusu eserlerin bir kısmı şifahi olarak ders şeklinde yapılmış sonra kayda geçirilmiş; bir kısmı ise Kur’an’ın belli sûreleriyle ilgili çalışmalardır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

-Yusuf b. Muhammed el-Mus’âbî el-Müleykî (v. 1187/1773): İbâzî bir fâkih ve mütekellim olup Cezayir bölgesinden olan el-Müleykî’nin *Celaleyn* tefsiri üzerine bir hâşiyesi bulunmaktadır.¹³⁷

-el-Hâcc İbrâhim b. Beyhemân es-Semînî (v. 1232/1817): İbrâhim es-Semînî, Mağrib’in Yescen bölgesinden meşhur bir müfessir olup kendisine ait *Tefsîru’l-Fâtîha*, *Tefsîru Âyeti’n-Nûr min Sûreti’n-Nûr*, *Tefsîru Sûreti’t-Talak*, *Tefsîru Sûreti’l-Asr* adlarında çalışmaları bulunmaktadır.¹³⁸ Ancak bunlar mahtûta halindedir.

-el-Hâcc Yusuf b. Addun b. Hamu Ebû Yakub (v. 1236/1820): İbâzî bir davetçi olan İbn Addun, Cezayir’in Mizâb vadisi bölgesinden olup Beyzâvî’nin *Envâru’t-Tenzîl*’i üzerine bir hâşiyesi bulunmaktadır.¹³⁹

-Salih b. Ömer b. Davud (v. 1347/1938): İbâzî bir müfessir olan müellif, Mağrib’in Ben-i Yescen bölgesindedir.¹⁴⁰ Müfessirin *el-Kaolu’l-Vecîz fî Tefsiri Kitâbillâhi’l-Azîz* adında tamamlayamadığı bir tefsiri bulunmaktadır.¹⁴¹

-Ebû İshak Eттаfeyyiş (v. 1385/1965): *Himyânu’z-Zâd* sahibi Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyiş ile akraba olan Ebû İshak Eттаfeyyiş İbâzî âlimlerden olup

¹³⁶ Huvvârî (Mukaddimetü’l-Muhakkik), 1: 34.

¹³⁷ Tarhûnî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, 1: 374; Albayrak, “Hâricî-İbâdî Tefsir Üzerine”, 167-68.

¹³⁸ Albayrak, “Hâricî-İbâdî Tefsir Üzerine”, 170.

¹³⁹ Tarhûnî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, 1: 374; Nüveyhid, *Mu’cemu’l-Müfessirin*, 2: 747-48.

¹⁴⁰ Tarhûnî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, 1: 220-21; Nüveyhid, *Mu’cemu’l-Müfessirin*, 2: 776; Nüveyhid, *Mu’cemu A’lâmil’l-Cezayir*, 194.

¹⁴¹ Tarhûnî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, 1: 221; Nüveyhid, *Mu’cemu A’lâmil’l-Cezayir*, 194.

tefsir ile ilgili çalışmalar yapmıştır. *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha, Tahkiku'l-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an li'l-İmam el-Kurtubî* bu çalışmalardandır.¹⁴²

Sonuç

Dinin birinci kaynağının Kur'an olması, hem Müslüman toplumlar nezdinde Kitabullâh'a verilen değeri canlı tutmuş hem de her dönemde onunla ilgili çalışmaların yapılmasını sağlamıştır. İlk nüzülüyle beraber başlayan okuma, anlama ve amel etme ekseni gayretler bugün de devam ettiği gibi gelecekte de sürdürülecektir. Ekollerin oluşumuyla beraber mezhep ekseni literatür de oluşmaya başlamıştır. Bu literatürlerden biri de Hâricî ve İbâzî ekseni tefsir çalışmalarıdır. Mezhepler, özellikle günümüzde çeşitli sebeplerle tartışma konusu olsalar da İslam düşünce tarihinin bir parçasıdır. Bu oluşumların sâlikleri arasında onaylanması zor bazı olayların vuku bulduğu tarihi bir hakikattir. Bununla beraber mezkûr teşekküllerin İslam düşünce dünyasının oluşumuna büyük katkı sağladıkları da su götürmez bir gerçektir. Zira her farklılık beraberinde yeni tezleri doğurmuş ve her tez de peşinden anti-tezler geliştirmiştir. Fikri hareketlilikler de İslam düşüncesini başka bir medeniyete nasip olmayacak bir kültürel zenginlikle taçlandırmıştır. Dolayısıyla toplumun görmezden gelinemeyecek bir vakiasını oluşturan bu ekollerin insaftan uzak dışlamalara maruz kalması aynı zamanda bu teşekküllerin tarih boyunca ortaya koydukları ilmî müktesebatın da kenara itilmesine sebep olacaktır ki bunun da fayda değil zarar getireceği müsellemdir. Zira hem toplumsal hayatta hem de düşüncenin deviniminde asıl olan teklik değil çoğulcudur; aynılık değil farklılıktır.

İslam düşünce tarihindeki ilk oluşum kabul edilen Hâricîler, tarihi süreçte önce kendi içinde gruplara ayrılmış ve bu gruplardan Hâricîlerle aralarına mesafe koyan İbâzîler günümüze kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Gerek dönemlerindeki toplum ve yönetimlerle olan ilişkileri gerekse dini yaşayış biçimleri bakımından Hâricîler sürekli dikkatleri üzerlerine çekmiş bir teşekküldür. Hâricîlerle birlikte başka teşekküller de ortaya çıkmış ve bütün bunlar da fikri bir hareketliliğe; fikri hareketlilikler de entelektüel bir birikime ve temel alanlara dair bir literatürün oluşmasına zemin hazırlamıştır. Teşekkül dönemlerinden itibaren Hâricîler, entelektüel bir birikimden daha çok kılıç-

¹⁴² Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 1: 56-57.

kalkanla meşhur olma, dönemlerindeki iktidarla yaşadıkları problemler sebebiyle faaliyetlerini gizli yürütme, ilim merkezlerinden uzak kalma, çeşitli afetlerle ilmi çalışmalarının yok olması ve hakka isabet etme konusunda sahip oldukları çekinceleri gibi hususlar sebebiyle tarihi süreçte oluşmuş olan Hâricî literatür diğer teşekküllere göre son derece azdır. Ancak bu noktada Hâricîlerle İbâzîleri ayırmak gerekmektedir. İbâzîler, kimi eser ve fikirlerinde bazı Hâricî unsurlar barındırsalar da hem fikriyat hem de ortaya koydukları eserler bakımından ayrı tutulmaları gereken bir gruptur. Zaten elimize ulaşan ve kaynakların bazen Hâricî-İbâzî ayırımına gitmeden listeledikleri eserlerin de çok az bir kısmı hariç- neredeyse tamamı İbâzîlere aittir. Bununla beraber ortaya koydukları gerek tefsir gerekse diğer alanlardaki eserleri diğer ekollerle kıyaslandığında az olduğu hükmüne varılmaktadır. Ancak eserlerin azlığı meselesi tevile açık izafi bir konu olmakla beraber meselenin ele alınışında bir hususun eksik nakledildiği görülmektedir. Şöyle ki İbâzî mezhebinin ortaya koyduğu eserler örneğin Ehl-i sünnet gibi ümmetin ekseriyetini oluşturan ekollerle kıyaslanmaktadır. Hâlbuki 3-5 milyon gibi küçük sayılarla varlığını devam ettirmiş bir ekolün eserlerini; mensupları 100 milyonlarla ifade edilen bir ekole göre elbette az olacaktır. Bu sebeple kıyaslama mensubiyet ve diğer şart-imbân denklemiyle ele alındığında İbâzî eserlerin azımsanmayacak bir sayıda olduğu görülecektir. En azından daha sağlıklı verilere ulaşmak mümkün olacaktır.

Ülkemizde Hâricî ve İbâzî tefsir alanında son dönemlerde çalışmalar yapılmaya başlanmışsa da diğer ekollere oranla bu alanda yapılan çalışmalar son derece azdır. Bu çalışmada gerekli görülen yerlerde Hâricî-İbâzî ayırımına dikkat çekilerek bu ekolün teşekkülünden bugüne kadar oluşturduğu tefsir literatürleri, ilgili kaynaklar taranarak araştırma konusu yapılmıştır. Binaenaleyh Hâricî ve İbâzî alanındaki bu literatür çalışmasıyla İslam düşüncesinin gelişiminde önemi her daim dillendirilen çok seslilik bağlamında farklı bir ekolün tefsirle ilgili eserleri tespit edilip tanıtılmıştır. Ayrıca bu araştırma, ilgili alanda çalışmak isteyen araştırmacılara da bir katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

A'veşt, Bukeyr b. Said. *Dirâsât İslamiyye fi'l-Usûli'l-İbâziyye*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988.

- A'veşt, Bukeyr b. Said. *Kutbu'l-Eimme el-Allâme Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş: Hayatuh, Âsâruhu'l-Fikriyye ve Cihaduh*. Umman: Mektebetü'd-Dâmirî lî'n-Neşr ve't-Tevzi', 1989.
- Abdülbakî, Muhammed Fuad. *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'an Mustahrecen min Sahihî'l-Buhârî*. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1950.
- Albayrak, İsmail. "Hâricî İbâdî Tefsir Üzerine Genel Bir Değerlendirme". Editörler: Mehmet Akif Koç ve İsmail Albayrak, *Tefsire Akademik Yaklaşımlar Çalışması* içinde. Ankara: Otto Yayınları, 2013.
- Ateş, Orhan. "Tahkîm Telakkisine Eleştirel Bir Yaklaşım (İbâziyye Örneği)", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012): 293-328.
- Ateş, Orhan. "İbâziyye Hâricî Bir Fırka mıdır?". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Ocak 2017): 1-23.
- Avâcî, Gâlib b. Ali. *Fırak Muasıra Tenteseb ile'l-İslam ve Beyânu Mevkifi'l-İslam minha*. 3 Cilt. Cidde: el-Mektebetü'l-Asriyyeti'z-Zehebiyye, 2001.
- Bâbâammî, Muhammed b. Mûsâ-Bacu, Mustafa b. Salih-Behhâz, İbrâhim b. Bekir ve Şerîfî, Mustafa b. Muhammed. *Mu'cemu A'lâmi'l-İbâziyye mine'l-Karnî'l-Evoel el-Hicrî ila'l-Asri'l-Hâdir*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 2000.
- Bâcû, Mustafa Salih "Vercelânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 50-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-Fırak*. Haz. İbrâhim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Behhâz, İbrâhim b. Bekir-es-Sâlimi, Abdurrahman b. Süleyman-Bâbâammî Muhammed b. Mûsâ vd., *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-İbâziyye*. 2 Cilt. Umman: Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Diniyye, 2001.
- el-Berrâdî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. İbrâhim. *Risâle fihâ Takyîdu Kütübi Ashâbina'l-İbâziyye*. thk. Ammar Tâlibi. [by]: [yy.], [ty.].
- Bulrevâh, İbrâhim b. Ali. *Mevsuatü Âsâri'l-İmam Câbir b. Zeyd el-Fikhiyye*. Umman: Mektebetü Maskat, 2006.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2010.

Ca'birî, Ferhat b. Ali. *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akâdeti'l-İbâziyye*. Cezayir: Cem'iyetu't-Turâs, 1991.

Dalkılıç, Mehmet. "Sufriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37: 472-473. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2010.

Derviş, Muhammed Mustafa el-Hâce. *Menhecu's-Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş fi Tefsirihî "Teysîru't-Tefsir"*. Yüksek Lisans Tezi. el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, 1994.

Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud. *el-Ahbâru't-Troâl*. thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1960.

Ebî Zekeriya, Yahya b. Ebî Bekr b. *Kitâbü Siyeri'l-Eimme ve Ahbârihim*. thk. İsmail el-Arabî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.

Ebül'Havari, el-Ummânî el-İbâzî. *ed-Dirâye ve Kenzu'l-Ğinâye fi Munteha'l-Ğâye ve Bulûği'l-Kifâye fi Tefsiri Hamse Mie Ayeh mine'l-Kur'ani'l-Kerim*. 2 Cilt. Umman: Matbaatu'n-Nahda, 1991.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail. *Kitâbü'l-Lüma' fi Reddi ala Ehli'z-Zeyği ve'l-Bida'*. thk. Abdülaziz İzzeddin Seyrevan. Lübnan: Dâru Lübnan, 1987.

Ettafeyyiş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî. *Himyânu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Me'âd*. 1-15=21 Cilt. Maskat: Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980-1991.

Ettafeyyiş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî. *Teysîru't-Tefsîr*. thk. İbrâhim b. Muhammed Tallây. 17 Cilt. Maskat: Vizâratu't-Turâs ve's-Sekâfe, 2004.

Felûsî, Mes'ûd. "el-İmam eş-Şeyh İbrâhim Bayyûd ve Tefsîruh fi Rahâbi'l-Kur'an". el-Mülteka'l-Evvel li Fikri'l-İmam eş-Şeyh İbrâhim b. Ömer Bayyûd. 13-14 Nisân Tarihli İlmi Toplantı. Gerdaye: Mektebetü'l-Hayat, 2002.

- Fıġlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975): 219-247.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Halîfât, İvaz. *Neş'etu'l-Hareketi'l-İbâziyye*. Umman: et-Metâbiu'z-Zehebiyye, 2002.
- Halîlî, Ahmed Hamad. *Cevâhiru't-Tefsir: Envâr min Beyâni't-Tenzîl*. 3 Cilt. Umman: Mektebetü'l-İstikame, 1984.
- Hizmetli, Sabri. "Abdurrahman b. Rüstem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 170-171. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- el-Huvvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*. thk. Belhâc b. Said Şerifi. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1990.
- İbn kesîr, Ebü'l-Fida İmaduddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Ali Şîrî. 14 Cilt. [by.]: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Baġdâdî. *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- Katib Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, 1941.
- el-Kindî, Said. Ahmed b. Said. *et-Tefsiru'l-Müeyesser li'l-Kur'ani'l-Kerim*. thk. Mustafa b. Muhammed Şerifi-Muhammed b. Musa Bâbâammî. 3 Cilt. Karara: Cem'ıyyetu't-Turâs, 1998.
- Meş'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali. *Murûcu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâziyye: Mezheb İslamî Mu'tedil*, Umman: Mektebetü'l-İfta, [ty.].
- Nâmi, Amr Halife. *Dirasât ani'l-İbâziyye*. [by.]: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 2001.

- Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslam hatte'l-Asri'l-Hâdır*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nüveyhid, 1988.
- Nüveyhid, Âdil. *Mu'cemu A'lâmi'l-Cezayir*. Beyrut: Müessesetü Nüveyhid, 1980.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Özkuyumcu, Nadir. "Rüstemiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Rakbî, Battal b. Ahmed b. Süleyman. *en-Nazmu'l-Musta'zeb fi Tefsîri Garîbi Elfazi'l-Mühezzeb*. thk. Mustafa Abdulhâfız Sâlim. 2 Cilt. Mekke: el-Mektebetu't-Ticariyye, 1991.
- es-Saiğ, Nasır b. Muhammed b. Salih. "el-İbâziyye ve Menhecuhum fi Tefsîri'l-Kur'an". *Mecelletü'l-Ulûmi's-Şer'iyye* 6/1 (2012): 329-395.
- Söylemez, M. Mahfuz. "İlk Harici Devlet: Rüstemiler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1 (1998), 457-478.
- es-Suyûtî, Ebü'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*. thk. M. Ebü'l-Fadl İbrâhim. 4 Cilt. [by.]: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme, 1974.
- Talay, İbrâhim Muhammed. *el-İbâziyyetu Leysû mine'l-Havâric*. Gerdaye: [y.y.], 1996.
- Tarhûnî, Muhammed b. Rızk. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi Garbi İfrikıya*. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2005.
- Teber, Hatice Cerrahoğlu. *Hûd b. Muhakkem el-Huvvâri'nin Tefsirinde Yorum Yöntemi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004.
- Üzüm, İlyas, "Mirdas b. Üdeyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 148-149. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Yıldız, Metin. "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâriciliği Meselesi". *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)* 16/2 (2018): 294-318.

- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseynî Ebü'l-Feyz Murtaza. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. [by.]: Dâru'l-Hidaye, [ty.].
- Zehebî, Muhammed Seyyid Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, [ty.].
- Ziriklî, Hayreddin. *A'lam:Kâmûsu Terâcîm li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002.